

Վ Ր Ա Յ Մ Ա Մ ՈՒ Լ Ը

(Վ, Կ Բ Զ)

Նոր արծարծուող հարցերը գրաւեցին հասարակութեան ուշադրութիւնը. այդ հարցերի մէջ առաջին տեղը բռնեց արհեստագործութեան և վաճառականութեան զարգացումը: Կեանքի այդ նոր հոսանքի շնորհիւ, վրաց վաճառականը ընդհարում ունեցաւ օտար վաճառականի հետ, վրաց մշակը օտար մշակի հետ. այստեղից ծագեց հարց օտար ազգութիւնների վերաբերեալ: Այդ ազգութիւններէ մէջ առաջին տեղը բռնում են հայերը, որոնք դարերից ի վեր բնակուել են Վրաստանում և զարգացել վաճառականութեան մէջ:

Երբ Վրաստանը միացաւ Ռուսաստանին, Կովկասի զանազան ազգութիւններն էլ՝ հայերը, վրացիները և թուրքերը իրար մօտեցան, հարեան դարձան և լծուեցան կեանքի ընդհանուր լծի տակ: Այդ ազգերից կուտուրապէս առաջնակարգ դեր էին խաղում հայերը և վրացիները: Հայ վաճառականներն առանձնապէս տեղ գտան վրացիների մէջ և ամբողջ Վրաստանի ու Կասթիլի առևտուրը իրանց ձեռքն առան: Այս հանգամանքի վրայ ուշադրութիւն դարձրեց այն ժամանակ «Դրօէբան» և հարցը առաջին անգամ, ինչպէս յայտնի է, զարթեցրեց բանաստեղծ Ակակի Ծերեթեղին: Ահա թէ ինչ էր գրում իշխանը 1874 թ. «Դրօէբայի» 450 №-ի մէջ. «Մեր մայրաքաղաք թիֆլիսը խլեցին, ձեռք գցեցին հայերը: Այդ դեռ ոչինչ. Վրաստանի լաւագոյն կալուածքները նրանք սեփականացրին» և այլն: Այսպիսի տրտունջ է լուում յաճախ սիրտն այրուած վրացիներից, բայց այդ տրտունջը ունի որ և իցէ միտք: Ո՛չ, եթէ մտաբերենք մեր առածը՝ թիքան վայր ընկնի—քեզանը ընկնի. ինչ որ մեր թուլութեամբ մեզանից կորչի, լաւ է որ բախտը հայերի ձեռքը գցի: Ասպետութեան ժամանակը վաղուց անցաւ, բայց մենք վրացիներս, դեռ էլի չենք թողնում մեր ասպետութիւնը. աշխատանքից փախչում ենք և չենք ուզում, որ ուրիշները մեր կորածը ձեռք բերեն. միթէ սա տղայութիւն չէ. միթէ յանդի-

մանութեան արժանի են հայերը այն բանի համար, որ այսպիսի դրութեան մէջ միմեանց եղբայրաբար ձեռք ձեռքի տան, օգնեն և մեր կորածը որոնեն և իրանցն էլ չը կորցնեն»:

Այստեղից երևում է, որ Ակակին հայերի առաջադիմութիւնը բացատրում է վրացիների ծուլութեամբ, յետամնացութեամբ: Նրա կարծիքով բոլոր հայերը, ընդհանրապէս վեր առած, հալածող են, իսկ վրացիները հալածուած: Այս կարծիքի հետ չէ յամաձայնում Ս. Մեսխիի կարծիքը. նա ասում է, որ երկու ազգութեան մէջ էլ կան հալածողներ: Այդ ժամանակ «Դրօշբան» մի ինչ-որ յօդուած էր գրել քաղաքային վարչութեան և մի «փոքրատչիկի» մասին: Այդ բանը առիթ էր տուել թիւրիմացութեան և վէճ էր բացուել հայ և վրաց լրագիրների մէջ: Մեսխին պատասխանում է. «Մենք ոչ մի ազգութեան թշնամի չենք, մանաւանդ հայերին, որովհետեւ լաւ ենք հասկանում, որ ժողովուրդը անմեղ է այն բանի մէջ, որտեղ մեղանշում է ազգութեան ներկայացուցիչներից մէկը. լաւ ենք հասկանում, որ Կովկասի ընտանիքներս, տիրութեան և ուրախութեան ընդհանուր ճակատագրի տակն ենք. հասկանում ենք, որ միատեղ ընտանիքներս մէկ լուծ պէտք է քաշենք, միայն մենք թշնամի ենք նրանց, որոնք ժողովուրդն են հալածում և ոտի տակ են տալիս անհատի մարդկային արժանաւորութիւնը»:

«Իվերիան» հէնց առաջին տարին յայտնեց իր ցաւակցութիւնը հայերի և վրացիների իրարից հեռանալու մասին և յիշում է սիրոյ և միութեան այն երջանիկ ժամանակը, երբ վրաց կալուածատէրերը հանգուցեալ Ներսէս կաթողիկոսի ժամանակ ընծայում էին իրանց կալուածները Ներսիսեան ղարոցին (1877 № 13): Մի խօսքով «Իվերիան» հաստատում է, որ հարկաւոր է միութիւն և ոչ անջատում:

Այս հարցը բազմակողմանի քննուած ենք տեսնում հանգուցեալ Գ. Մերեթելիի գրուածքների մէջ *). «Մենք և մեր ժամանակը» մի մեծ ծրագիր էր վրաց գործիչների համար և այս ծրագրին հաւատարիմ մնաց հեղինակը մինչև վերջը: Նա գրում էր. «Հին ժամանակներից մենք մի պակասութիւն ունենք, մինչև հիմա չենք իմանում ո՞վ է մեր իսկական բարեկամը և հարևանը. ո՞վքեր են նրանք, որոնք ամբողջ պատմութեան ընթացքում այրուել են մեզ հետ մէկ ամանի մէջ. Կովկասում ապրում են երեք ազգութիւն՝ վրացիք, հայեր և թուրքեր. սըրանք միմեանց օգնելով կը հարստանան—թշնամանալով կ'աղքատանան: Կարծում եմ երկրագնդի վրայ չի գտնուի երկու ազ-

*) «Դրօշբան», 1879 թ. №№ 13—16.

գութիւն, այնպիսի պատմական բարեկամութիւն, քաղաքական յարաբերութիւն և տնտեսական կախումն ունեցող, ինչպէս են վրացիները և հայերը. բայց ի սկզբանէ այս երկու աղգութիւնները փոխադարձ թշնամութիւնից և կռուից դուրս ոչինչ չեն չինել... Պատմութիւնից յայտնի է, որ արաբների և թուրքերի արշաւանքները աւերեցին Հայաստանը, ոչնչացրին թագաւորութիւնը, իսկ ժողովուրդը ստիպուած էր ապաստարան գտնել հայրենիքից դուրս. ահա այսպիսի դժբախտ հանդամանքների շնորհիւ էր, որ հայերը գաղթեցին Կովկաս և հաստատեցին իրանց մշտական կացութիւնը զանազան քաղաքներում: Օտար երկրում ապաստան գտնող անտէր և աղքատ մնացած ժողովուրդը ի՞նչ պէտք է անէր, որ քաղցից չը մեռնէր. անպատճառ պիտի պարտապէր վաճառականութեամբ. և իսկապէս հայերը դառնում են վաճառականներ, էժան գնով ձեռք են բերում խեղճ գիւղացուց նրա աշխատածը և ծախում հարուստի վրայ մեծ գնով: Նա օգտուում էր հարստից և աղքատից. նա միատեսակ ծանրացաւ Վրաստանի թէ՛ հարուստ և թէ՛ աղքատ դասակարգի վրայ. և ահա ամեն կողմից լսում են տրտունջ, անբաւականութիւն՝ թէ հայերը մեղ կերան, նրանք ամեն բան թանգացրին: Եթէ ենթադրենք, որ այսօր Վրաստանում հայերը չը լինէին, պէտք է հաւատացած լինենք, որ սրանց տեղը վրացի վաճառականներ կը լինէին, որոնք նոյն ձևով կը տանէին առևտուրը, նոյն ձևով կ'օգտուէին հարստից ու աղքատից, նոյն ձևով կը շահեցնէին փողը: Բանը նրանումն է, որ վաճառականութեան էութիւնը այդպէս է և ամեն վաճառական այդպիսի անկանոն շահով է ապրում: Այդ չարիքի մէջ հայութիւնը և հայ ժողովրդի յատկութիւնը չէ մեղաւոր, այլ վաճառականութեան վատ յատկութիւնն է մեղաւոր: Այն վաճառականութեան մէջ, որ այսօր օգտուում է մեր երկրի մեծի ու փոքրի քրտինքով, կան և՛ հայեր, և՛ վրացիներ, և՛ ռուսներ, և՛ թուրքեր: սրանք դաշըն ունեն կապած, սրանք փող ունեն հաւաքած և զրանով են օգտուում ամենքից: Ուրեմն մեր վաճառականութեան անկանոնութիւնը մեր ընտանեկան բիծն է. մենք պէտք է մաքառենք զրանց դէմ, մենք պէտք է օգնենք աշխատող ժողովրդին, որ իր արդիւնաբերածը ինքն ևեթ վաճառի, փողի կարիք չը զգայ, չընկնի վաշխառուների ձեռքը: Անխիղճ և խաբեւայ վաճառականներ կան և՛ հայերի, և՛ վրացիների, և՛ թուրքերի մէջ»:

«Ի՞նչ կ'ասեք ընթերցող, հարցնում է Գ. Ծերեթեկին, եթէ ձեզ ասէին, որ Տառօ Յուլուկիձէն մարդասպան, աւազակ է այն պատճառով, որ վրացի է. ի՞նչ կ'ասէիք, եթէ տէրութիւնը նրա փոխարէն կախաղան հանէր նրա եղբայրներին ու բա-

րեկամներին: Ահա հէնց այդպէս են վարւում այն վրացի գրողները, այն լուսաւորուած մարդիկ, որոնք աղաղակում են, թէ վաճառականութեան անխղճութիւնը հայութեան մէջն է: Ժողովուրդը, ինչ ազգութեան էլ պատկանի, անմեղ է, ազնիւ է, խղճմտանքով է, բայց սրանց մէջ կը գտնուի մէկ, երկու անազնիւ, փչացած, աւաղակ, նոյն իսկ ամբողջ խումբ, ամբողջ դասակարգ, ինչպէս վաճառականութիւնն է, որ պախարակելու արժանի է: Վաճառական դասակարգը, որ ազգութեանն էլ պատկանի, ամեն տեղ անկանոն է հարստանում: Այստեղ ինչ մեղաւոր է ժողովուրդը: Հայ լուսաւորուած, ազնիւ, գործող երիտասարդութիւնը նոյն աչքով է նայում իր վաճառականի վրայ, ինչպէս և մենք: Հայ վաճառականութիւնը միեւնոյն ձևով անողորմ կողոպտում է և հայ աշխատաւորին, և՛ հայ ժողովրդին: Ինչ որ ասացի հայ վաճառականութեան մասին, նոյնը պէտք է ասել և՛ վրաց, և՛ թուրք վաճառականութեան մասին. ինչ որ լաւ բան կարելի է ասել հայ լուսաւորուած երիտասարդութեան, ազնիւ, աշխատող ժողովրդի մասին, նոյնը կարելի է ասել և մեր մահմեդական լուսաւորուած երիտասարդ և աշխատող ժողովրդի մասին: Մեր վրաստանի առաջնակարգ մարդիկ և ժողովուրդը իրանց դրօշակի վրայ այսպիսի մակագրութիւն պէտք է ունենան. «Միմեանց օգնել, պատուել, միատեղ հոգալ երեք ազգութեան վրայ, եղբայրական դաշնակցութիւն ունենալ և միացած ոյժերով աշխատել հեռացնել և արմատախիլ անել վատութիւնը, որ խոչընդոտ է հանդիսանում մեր զարգացմանը»...

Ինչպէս տեսնում էք, «Դրօշբայի» առաջնորդները քարոզում են վրացիների և հայերի միութիւն՝ ընդհանուր ուժով պատմական լուծը տանելու համար. այդ է նրանց քաղաքակրթութեան ծրագիրը:

Բայց միաժամանակ սրանք ազգութեան մէջ տեսնում են կողոպտուածների մեծամասնութիւնը և կողոպտողների փոքրամասնութիւնը և այս վերջինների հետ մաքառելու համար հրաւիրում են ամենքին, լինին նրանք հայ, վրացի թէ թուրք. սա է նրանց տնտեսական-հասարակական ծրագիրը. ինչպէս տեսնում էք, այստեղ չը կայ այն միտքը, որ անպատճառ հայը պէտք է լինի կողոպտողը, իսկ վրացին կողոպտուած, ինչ որ Ա.կ. Մերերեթելին յայտնեց իր առաջին գրուածքի մէջ:

«Իվերիան» սկսուելու օրից հայերի մասին խօսելուց խուսափում էր, իսկ եթէ հարեանցօրէն դէպքն ստիպում էր, նա կողմնակից էր հայերի և վրացիների միութեան: Նա ոչ միայն հաւանութիւն էր տալի «Դրօշբայի» ծրագրին, այլ յաճախ պաշտպանում էր և հանդիսանում էր հայութեան սրտակից բարեկամ

(տես 1887 թ. № 83—88, № 259, 1888 թ. № 241, 1889 թ. № 79, 121, 123 և այլն):

«Իվերիան», ինչպէս յայտնի է, տանում էր վրացիներին միշտ դէպի գիւղ, որովհետեւ այնտեղ էր գտնուում հիմքը, այսպիսի քարոզներով «Իվերիան» նպաստում էր վրացիներին թուլութեանը տնտեսականապէս, բայց բանից երևաց, որ վրացիները չեն լսում դրա քարոզները և կամաց-կամաց բնակութիւն են հաստատում Թիֆլիսում և դրա հետեանքը եղաւ այն, որ 1890 թ. քաղաքային իրաւասուների ընտրութեան ժամանակ վրացիներից ընտրուեցան քսան հոգի: Այժմ իշխ. ձաւճաւաձէն փոխեց իր հայեացքը և հայեց գործին «Դրօշբայի» տեսակէտից և այս առթիւ գրեց մի առաջնորդող, թէ ցաւում է այն բանի մասի, որ հայերը այս ընտրութեանը աղգային կերպարանք տուին, որպէս զի ընտրողների իսկական ցանկութիւնը կարողանան ծածկել և թշնամացնեն իրար հետ անմեղ ժողովուրդը. վրացիները և հայերը առանձին-առանձին չեն ընտրում իրաւասուներ. այլ ընտրում է քաղաքացիների ունեորութիւնը և չբաւորութիւնը, այս նիւթական դրութիւնը երկու դասի բաժանեց ընտրողներին, հարուստները և խեղճերը ընդհարում ունեցան և այս վերջինները ձեռք բերին մի քանի տեղ քաղաքային դումայի մէջ» (1891 թ. № 24.):

«Իվերիայի» խմբագրի կարծիքով հայերի և վրացիների իրարանցման մէջ ազդութիւնը ոչինչ դեր չէ խաղում, այստեղ գործում են քաղաքացիների շահերը. և որովհետեւ վրացիները աղքատ դասակարգ են, այդ պատճառով դրանց էլ առիթ տրուեց ուրիշ աղքատ դասակարգերի հետ քանդել հարուստ իրաւասուների խումբը և մտցնել իրանց մարդկանց: Այս առթիւ իշխ. ձաւճաւաձէն ուրիշ ոչինչ չի գտել մինչև միւս ընտրութիւնները: Առհասարակ սա հայերի և վրացիների վերաբերմամբ սկսեց, խօսել 1891 թ., այն էլ ընտրութիւնների ժամանակ. հայերի և վրացիների յարաբերութիւնների մէջ նա մի հարց էր գտնում ուշադրութեան արժանի—ընտրութեան հարցը. ընտրեցէք վրաց իրաւասուներ և «Իվերիան» գոհ կը մնայ. նա կարծում է գործի էութիւնը քուէների մէջն է և ոչ տնտեսական-քաղաքական յարաբերութիւնների մէջ. ամեն մի ընտրութիւն՝ կեանքի իրաւաբանական կողմն է. դա դասակարգերի նիւթականի ծանրաշափն է: Դա է հասարակական գիտութեան այբուբենը. իսկ «Իվերիայի» առաջնորդը միայն ընտրութիւններ տեսաւ (թէ և այս էլ ուշ) և սկսեց գոռալ. «աբա, վրացիք, մտնե՛ք... դումա»: Իսկ միևնոյն ժամանակ այդ վրացիներին խորհուրդ էր տալիս թողնել քաղաքը, առետուրը և գնալ գիւղ ու ապրել գիւ-

դուռ: Այսինքն, քաղաքից քշում էր գիւղ և միևնույն ժամանակ երանի էր տալի, որ մտնէին քաղաքային դուռման: Այդպէս էր իշխան իւ. Ճավճավաձէի հրապարակախօսական հեռատեսութիւնը:

Հասնում է 1893 թ. իրաւասունների ընտրութեան ժամանակը և «Իվերիան» արթնանում է. պ. Գաղաքացին գրում է առաջնորդող, որտեղ, ի միջի այլոց շեշտում է այն տխուր երևոյթը, որ վրաց հասարակութիւնը իր մայրենի քաղաքի առաջադիմութեան մէջ համարեա չէ մասնակցել 17 տարուայ ընթացքում: Սրա պատճառը նրանումն է, որ վրաց ունեւոր հասարակութիւնը ձգտում էր առաջադիմել ծառայութեան մէջ—քանի որ այդ ճանապարհը սրանց համար բաց էր և լաւ պաշտօններ էին ստանում. մի և նոյն ժամանակ շատ քիչ կային ուսում առած և հեռատես մարդիկ. քաղաքային գործունէութիւնը մնաց վաճառականների ձեռքում, որոնք լծեցին գործի մէջ իրանց լուսաւորուած երիտասարդներին և ճշմարիտն ասած—չամաչացրին. մէկ կողմից ծառայութեան դռների փակուելը, իսկ միւս կողմից զարգացած երիտասարդների շատանալը վրաց հասարակութեան մէջ առաջ բերեց ցանկութիւն՝ մասնակցել քաղաքային գործունէութեան մէջ: Այս ցանկութեան արդիւնքն էր—քսան իրաւասունների ընտրութիւնը երկու տարի սրանից առաջ, որի վրայ տարաբախտաբար վատ աչքով նայեց հասարակութիւնը: Մեր մշտական ցանկութիւնն է եղել, որ միութիւն լինի մեր և հայերի մէջ. առանց այս միութեան ոչ մէկը սրանցից չեն կարող հեռու տանել քաղաքի առաջադիմութեան գործը. ամեն մի ընտրողի պարտականութիւնն է այնպիսի մարդ ընտրել, որ կարողանայ օգուտ տալ քաղաքին—լինի նա վրացի, հայ, ուսւ, հրէայ, թէ ուրիշ» (1893 № 6):

Չը նայած այս քարոզներին, վրացիները առանձնացան և կազմեցին կանգիդատների ցուցակ ու խորհուրդ էին տալիս հայերին ընտրել իրաւասուներ այդ ցուցակից. անհայդ ցուցակին համակրական յօդուած է նուիրում «Իվերիան». նա ասում է՝ «Ընտրութեան ժամանակ աչքի առաջ ունեցէք արժանաւորութիւնը և ընդունակութիւնը. ագնիւ, ճշմարիտ մարդը ձեր սըրտակից բարեկամն է, իսկ այդպիսիներ կը գտնուեն և՛ ոսների, և՛ հայերի, և՛ վրացիների մէջ էլ: Այդ բանը հաստատում է վրաց խմբի կազմած ցուցակը...» (№ 100): Բայց այդ ցանկութիւնը մնաց ձայն բարբառոյ յանապատի, որովհետև վրաց խմբի պարագլուխները իրանք ոչնչացրին այդ եթէ նրանք աչքի առաջ ունէին մարդու արժանաւորութիւնը և ոչ ծագումը, ցուցակ կազմելիս պէտք է հրաւիրէին բոլոր ազգութիւններին

պատկանող պատուաւոր մարդկանց. բայց նրանք այդ բանը չաբին: Այս վերջին տեսակ ուղղութեանը համակրում էր Գ. Ծերեթեկին. սա ցանկանում էր միանալ և միացնել հայ առաջնակարգ դասի հետ և միացած ոյժերով տապալել վաճառականներին դասը. այս առաջարկութիւնը ըմբռնելու փոխարէն «Իվերիան» սրան մատնիչ անուանեց և համայն աշխարհին յայտնեց, որ Գ. Ծերեթեկին իր գլուխը հանեց վրացիութիւնից: Այսինքն «Իվերիան» ստուեր գցեց այն մարդու վրայ, որ իր գրական գործունէութեան առաջին օրից ծառայել է վրաց հասարակութեան իբր ճշմարիտ վրացի և միութիւն քարոզող: Այդպէս միշտ «Իվերիան» յեղաշրջում է ճշմարտութիւնը և ծաղրում սուրբ գաղափար ունեցողի վրայ:

1893 թ. ընտրութիւններին վրացիները պարտութիւն կրեցին, որովհետև «ցէնզաւորների» մեծամասնութիւնը կազմում էին հայերը: Վրացիների մէջ Գ. Ծերեթեկին և «Կվալին» այս անջատման կողմնակից չէին: «Այս ազգային մրցումը, — ասում է «Կվալին» *), հնարած է միայն շահ ունեցողներից, ժողովուրդը մասնակից չէ. որ և՛ հայ, և՛ վրաց խմբի պարագլուխները իրանց անձնական շահերը կապեցին ազգութեան հետ և երբ մէկը մատնանիչ է անում դրանց վատ արարքների վրայ, վայ են տալիս, թէ նրանց հալածում են, որովհետև հայեր են. դրանով ժողովրդին դրդում են և կողմնակիցներ ձեռք բերում, որ քուէարկութեան ժամանակ չը սևանան. նոյն քաղաքականութեան են հետևում և վրաց խմբի պարագլուխները: Դրանով աւելի թշնամացրին այս երկու ազգութիւնները իրար հետ»:

Մի ուրիշ տեղ նոյն Գ. Ծերեթեկին քննելով այս թըշնամութեան պատճառը, բացի վերոյիշեալից, մատնանիչ է անում վաճառականութեան վրայ. Վրաստանի և Կախէթի ամբողջ առևտուրը հայերի ձեռքին, է և սա առաջ բերեց վրացիների տրտունջը. այս բանը մատի փաթաթման չինեցին երկու ազգութեան պարագլուխները: «Ժամանակ է, որ նոր սերունդը, որ նոր է հրապարակ դուրս գալիս, աւելի մըտածուած գործի, քան գործում էր հին սերունդը. ժամանակ է, որ հայ-վրաց նոր սերունդը իրար ձեռք ձեռքի տան և սկսեն գործել՝ լուսագոյն դրութիւն գտնելու համար» (Ձե 15): Ուրեմն Գ. Ծերեթեկին հայ-վրաց յարաբերութեանը նայում է այնպէս, ինչպէս առաջ. այս կոխը նա բացատրում է շահախնդիր կուսակցութիւնների մրցումով, այդ պատճառով երկու ազգութեան

*) 1893, № 15.

նոր սերնդին խորհուրդ չէ տալիս մասնակցելու այս մրցման մէջ:

«Իվերիան» այդ կողմից բոլորովին չը շօշափեց հարցը. նա խօսքով միութիւն, հաշտութիւն էր քարոզում, իսկ գործով հակառակն ապացուցանում, և վրացիներն էլ պարտութիւն կրեցին: Ընտրութիւնները վերջացան, ամենքը լռեցին, «Իվերիան» էլ լռեց: «Կավիին» շարունակում էր քաղաքացիական գաղափարներ տարածել և մի քանի անգամ յարուցեց և արծարծեց հայ-վրացական հարցը: «Իվերիան» չընդունեց «Կավիի» նոր ուղղութիւնը և գիւղական իդէալներին չը հեռացաւ: Այսպէս անցաւ 4 տարի և հասաւ 1897 թ. նոր ընտրութիւնները. այժմ «Իվերիան» նորից զարթնում է և գիւղիցը ուղղակի դալիս քաղաքային դուռնան. — «Ինձ էլ ներս թողէ՛ք» կանչելով: Բայց այժմ նա մենակ չէ, նրան առաջնորդում է ուրիշը:

1897 թ. «**Вавказъ**» լրագրի խմբագիր նշանակուեց Վեյչկօն: Սա հրապարակապէս յայտնեց, որ հայերի ղեղծումներին վերջ պիտի դնուի և սկսեց կռիւ հայերի դէմ: Այն, ինչի վրայ «Իվերիան» նայում էր առանց վրդովման, այժմ «Կավկազին» հետեւելով, ագիտացիայի նիւթ չինեց. այն, ինչ որ առաջ ինքը մերժում էր, այժմ գրեց իր դրօշակի վրայ:— Մի խօսքով «Իվերիան» ընդունեց «Կավկազի» ծրագիրը և դուրս եկաւ նոր դրօշակով, որ «Կավկազի» դրօշակն էր: «Իվերիայի» մէջ, ի միջի այլոց, իշխ. ձափճափածէի առաջնորդողը ասում է. «ոռասաց լրագրները ձայն բարձրացրին այն անկանոնութեան դէմ, որ հայերը գրաւել են քաղաքային ինքնավարութիւնը և չեն թողնում ուրիշ ազգութեան մարդկանց, որոնք կազմում են բնակիչների 53⁰/₀. հակառակորդները ոչինչ չը կարողանալով անել, ինդրին ազգային կերպարանք տուին և մեղադրեցին «Կավկազի» խմբագրին նրանում, թէ սա ուզում է խռովութիւն գրգել երկու ազգութեան մէջ: Մենք չենք խօսում ամբողջ հայութեան մասին, այլ տեղական հայերի, որոնք առանձնացել են և իրանց նշանաբանն են դարձրել՝ «մենք և ուրիշ ոչ ոք» և այլն: Այս երկար յօդուածից մենք խմանում ենք նախ՝ որ այս հարցը զարթեցրել է «Կավկազի» խմբագիր Վեյչկօն և ոչ իշխ. ձափճափածէն:

Այդ ինչի նման է: Եթէ այդ տեսակ հարց գոյութիւն ունէր, ինչո՞ւ վրաց լրագիրը չը զարթեցրեց: Ուրիշին հետեւել միթէ նշանակում է առաջնորդ լինել, բացականչում է ն. Ժօր-դանիան:

Երկրորդ՝ հարցը նրանումն է, որ քաղաքային դուռնան «գաւ-

թեցին» հայերը և վրացիներին չեն թողնում: Տարօրինակ բան. ուր էր իշխ. ձալմալաձէն այսօրան ժամանակ. քաղաքային ինքնավարութիւնը մտնելու առաջին օրից «Իվերիան» այս հարցի մասին ոչինչ չէ գրել (բացի 1893 թ.): Միթէ այդ է հետաետութիւնը: Ինքը հասարակութեանը մոլորեցրեց և այժմ վրէժ է պահանջում հայերից գոչելով՝ «Ինչո՞ւ դուք էք նստած և ոչ մենք»:—Նրա համար, պատասխանում է Ժօրգանիան, որ 17 տարի շարունակ վրացիները քնած էին, իսկ հայերը զարթուն: «Իվերիան» իր գիւղական քարոզներով հասարակութիւնը քնացնում էր և քշում էր դէպի գիւղ և այս բանի մէջ հայերն են մեղաւոր, որ նրանք էլ քնած չէին:

Երրորդ՝ իշխ. ձալմալաձէն ասում է—մենք տեղական հայերի ընդդէմ ենք և ոչ ամբողջ հայութեան: Բայց միթէ ամբողջ տեղական հայութիւնը «զաւթեց» քաղաքային դուման և ոչ նրանց ունեւոր դասը, որոնց ցենզը 1500 ոտւրլուց աւելի է. բայց կան ուրիշ հայեր, որոնք կանգնած են չքաւոր վրացիների հետ հաւասար և միատեսակ կողոպտւում են ունեւոր դասից, դրանք են՝ մշակներ, արհեստաւորներ, խանութպաններ և ուրիշ մանր կարողութեան տէր մարդիկ: Ահա այդ մասը հայութեան մեծամասնութիւնն է և դուրս է քաղաքային գործերից վրացիների հետ միասին: Պարզ է որ դուման «ամբողջ» տեղական հայութեան ձեռքին չէ, այլ նրանց փոքրամասնութեան ձեռքին: Այս զանազանութիւնը միշտ տեսնում էր «Դրօշբան». նոյնը ինքը ձալմալաձէն էլ գեղեցիկ կերպով պատկերացրեց 1891 թ., ինչպէս տեսանք վերևը. իսկ այժմ նոյն ձալմալաձէն, ուրիշին հետեւելով, բացասեց և քիչ էր մնում հայ ու վրացի խեղճ ժողովուրդները իրար թշնամացնէր, որոնք իրար հետ միշտ հաշտ են եղել: Իշխ. ձալմալաձէն այս հարցը չէ ուսումնասիրել: Իշխանը աւելի հեռու գնաց. նա ոչնչացրեց հայ ինտելիգենցիան, ասելով թէ՛ գրօշ չարժեն, փաստ բերելով «Շառումովի սելեօդկան» և այստեղ կրկին ուրիշին հետեւելով: Այս հանգամանքը աւելի լարեց երկու ազգութեան յարաբերութիւնը: Եթէ վրացի արդիւնաբերող, առևտուր անող ժողովուրդը փոքրաթիւ է, նրանից ոչինչ չի դուրս գայ և կեանքի մէջ էլ թող կը լինի. ուրեմն բանը նրանումն է, որ վրաց հասարակութեան մի մասը եթէ այս ճանապարհով ընթանայ և ամբռնայ, այնուհետև նա ինքը կը մտնի դուման: Հայ-վրաց տարաձայնութիւնների մասին, աւելացնում է Ժօրգանիան, մեր կարծիքը յայտնեցինք դեռ 1896 թ. «Կլավի» № 13. (այն ժամանակ չը կային ոչ Վելիչկօն, ոչ իշխ. ձալմալաձէի գտած՝ Շառումովի սելեօդկան): Այժմ էլ նոյնն ենք կրկնում—այս երկու ազգերի հարցը լուր անտեսական է: Վրաց

ժողովուրդը արտադրեց նոր մարդկանց մի դասակարգ, որ թողեց գիւղատնտեսութիւնը և սկսեց ապրել վաճառականութեամբ, առևտուրով, և այդ դասակարգը ակամայից հանդիպեց հայ ժողովրդի նոյն դասակարգին: Հայերը մենակ էին, այժմ մրցում է նրանց հետ հարևան ազգը: Այս կոտի մէջ շահւում է դարձեալ վրացին, որովհետև մինչև այժմ այս առաքարէզի վրայ սրանք ոչինչ նշանակութիւն չունէին, իսկ այժմ մի բան են. ուրեմն նոր հոսանքը արդիւնք է տալիս, և եթէ սրանք դեռ չեն կարողանում հայերի հետ հաւասարուել, այդ այն պատճառով է, որ պատմութիւնը թօնջներ չէ սիրում. դարձեալ հարկաւոր է մի քանի աստիճան, որ մի ազգի բուրժուազիան հասնի միւս ազգի բուրժուազիային: Այդ կը լինի, որովհետև պատմութեան երկաթէ կանոնը պահանջում է ամեն ժողովրդից, եթէ նա ժամանակակից ճանապարհով է ընթանում, հասնի մինչև վերջը և իր յատկութիւններով նմանուի եւրոպական ժողովրդին: Իսկ «Իվերիան» իր ընթացքով առաջ բերեց անհաւասար կոիւ այս երկու բուրժուազիայի մէջ, որոնցից դեռ մէկը կախումն ունի միւսից և աւելի դժուարացրեց նրա կացութիւնը. ուրիշին հետեւելով, «Իվերիան» գործեց այդ տեսակ անհեթեթութիւն:

«Իվերիան» չէ հետաքրքրւում վրաց բուրժուազիայի առաջագիմութեամբ. նա իր ուղղութեամբ քաղաքային արդիւնաբերութեան զարգացման հակառակ էր, ուրեմն և վրաց բուրժուազիայի երևալուն հակառակ, և որովհետև գործնական ճանապարհը չէ տեսնում, այդ պատճառով բաւականանում է հասարակ երևակայութեամբ: Թող հայերն ասեն, թէ Թիֆլիսը վրացոց քաղաք է, էլ ուրիշ ոչինչ հարկաւոր չէ: Ահա և փաստ. «միթէ Թիֆլիս քաղաքը ճիշտ նրանցն է» (հայերինը), հարցնում է իշխ. Ճալմալաձէն 1897 թ. 56 № մէջ. և պատասխանում է՝ «Ո՞վ ասաց: Սուտ են ասում, իզուր են սեփականացնում. Թիֆլիսումը միայն ճեւեռ է հրանքը, իսկ քաղաքը, ներողութիւն, երբէք. քաղաքը դեռ ոսկերիքն է, իսկ յետոյ վրացոցը»:

Ինչպէս էք հաւանում այդ դատողութիւնը.—տները հայերին է եղել, իսկ քաղաքը մերը. բայց չէ որ կանոնադրութիւնը քաղաքի կառավարութիւնը յանձնեց տան տէրերին, ուրեմն Թիֆլիսն էլ յանձնել է հայերին, որովհետև տան տէրերը նրանք են: Իշխ. Ճալմալաձէն երևակայում է ի հարկէ վրաց պատմական իրաւունքը և ոչ գործնականը. մենք ինչպէս գործնական իրաւունքների հետեւող, կ'ասենք իշխ. Ճալմալաձէին, որ Թիֆլիսը մինչ այն ժամանակ կը լինի հայ վաճառականների ձեռքին, քանի տները և արևտրական գործերը նրանց ձեռքին մնայ, և որքան

էլ մենք կանչենք թէ մերն է, դա լոկ ինքնախաբէութիւն կը լինի, ուրիշ ոչինչ: Միով բանիւ հայ և վրաց բուրժուազիայի մէջ ծագած վէճը—տնտեսական է, նրա լուծելն էլ կարելի է տնտեսականապէս և ոչ զրչով ու ուրիշին հետեւելով:

Միւս կողմից վրաց ազգից առաջ եկաւ բացի բուրժուազիայից նաեւ բանուոր ժողովուրդը, զրանք օրական հացի համար բանում են հայ և ուրիշ ազգութեան պատկանող բանուորների հետ, զրանք գործում են միասին մի յարկի տակ, գտնւում են միատեսակ պայմանների մէջ և հպատակւում են մէկին, ստանում են միատեսակ վարձատրութիւն—մէկ խօսքով ուրախութեան և տխրութեան մէջ միասին են, կենսական պայմանները ամենքին միացրել է և այդ պատճառով, ինչպէս ասաց Գ. Մերեթիլին՝ «միմեանց օգնելով կը հարստանան, միմեանց թշնամանելով կ'աղքատանան»: Այժմ ասացէք ինչդրեմ, ծագեցնել սրանց մէջ ազգային մրցումը, չի նշանակի—թուլացնել, անջատել և քանդել սրանց: Վրացիներին և հայերին անպայման հակառոր է միութիւն և ոչ անջատումն, համաձայնութիւն և ոչ տարաձայնութիւն, և սրանք պէտք է քաշեն միատեսակ լուծ, սրանից դուրս փրկութիւն չունեն, բայց այդ է նշանակում, թէ հայը պէտք է կորցնի հայութիւնը և վրացին՝ վրացիութիւնը, դա անհիմն դառնացանք է և զրանց իրարից բաժանել անկարելի է, գուցէ աշխարհիս ժամանակաւորապէս, բայց ընդ միշտ՝ երբեք: Վերջը իրանք կը հասկանան այն պարզ ճշմարտութիւնը՝ թէ բաժանուելը թուլութիւն է, իսկ միանալը՝ ոյժ: Այս տեսակէտից այս հարցը նոր է մեր կեանքի մէջ, որքան շուտ կը դառնանք քաղաքացի, նիւթապէս և մտաւորապէս եւրոպացի ու չենք դնալ «իվերիայի» ծրագրով, այնքան շուտ կ'ուժեղանանք և այս հարցն էլ շուտ կը վճռուի, միայն «Երօէբայի» տեսակէտը, որին «իվերիան» անվայել է վերաբերւում, երբեք չը պէտք է մոռանալ:

Մենք, շարունակում է Ժօրդանիան, քննեցինք վրաց մամուլի գլխաւոր հոսանքը սկսուելու օրից և նկատեցինք հետեւեալը՝ առաջին շրջանի մէջ նա անկեղծ, անվախ և զիմադրող է, երկրորդ շրջանում նա կորցնում է իր այդ բոլոր յատկութիւնները և դառնում է երեսպաշտ, փոփոխամիտ ու ծածկամիտ: Առաջինը երիտասարդ, կեանքով և ուժով լի հոսանք է, այդ պատճառով նրա խօսքն էլ կտրիչ է և ուժեղ, երկրորդը—ծերացած, հոգեվաքը հոսանք է, ուստի խօսքն էլ կալուղ, երկչոտ և անդամալուծ, առաջինը զիպչում է սրտին, պաշար է տալիս ուղեղին, արթնացնում և շարժում է մարդուն, իսկ երկրորդը՝ ընդհակա-

ռակը, դատարկում է սիրտն ու հոգին, քնեցնում ու ծանրացնում է միտքը, կաշկանդում է մարդուն: Առաջինի ուսուցիչն է «Դրօժբան», իսկ երկրորդինը «Իվերիան»: «Դրօժբայի» իշխանութիւնն է պրօգրէսի իշխանութիւնը, «Իվերիայինը» — քէակցիայի «Իվերիան» բացասեց մամուլի այն իդէալը, որ «Դրօժբան» մշակեց, և դրանով բացասեց ժամանակակից եւրոպական մամուլը. «Իվերիան» արմատախիլ արեց այն բարոյական գրական աւանդութիւնը, ինչ որ սերմանեց «Դրօժբան», կենդանի և ժամանակակից մտքերը գրականութիւնից դուրս հանուեցին, մեռած, փոած հին մտքերը տարածուեցին. այդ բաւական չէ, «Իվերիան» վայր ձգեց առհասարակ վրաց մամուլի նշանակութիւնը մեղանում. նրա վրայ ոչ ոք ուշադրութիւն չէ դարձնում. նա ոչ մի ժամանակակից հարցին ևս ուշադրութիւն չէ դարձնում. վախճնում է իր սեփական կարծիքը յայտնել: «Իվերիան» չը կարողացաւ տեղական ուրիշ լրագրների հետ մրցել, այլ ընդհակառակը դարձաւ նրանց պոչը: «Իվերիան» ոչ միայն մեզ մտաւոր ձանապարհից չեղեց, այլև վրաց մամուլից սառեցրեց. նա այսպէս էր ընթանում 1886—1892 թ., իբր միակ վրաց օրգան, և այժմ էլ նոյնն է գործում, իբր ամենօրեայ թերթ: Հարկաւոր է որ վրաց մամուլը ունենայ արժանաւոր ազդեցութիւն, գաղափարը նորոգուի, բարոյապէս բարձրանայ. իսկ այս բոլորը պէտք է կատարէ ժամանակակից, նոր մամուլը:

Ի՞նչու՞մն է կայանում այս նոր մամուլը. ի՞նչ բնորոշ յատկութիւններ ունի նա: Նոր մամուլը պէտք է առաջնորդէ նոր կեանքը, իսկ նոր կեանքն առաջնորդել՝ կը նշանակէ կեանքը պարզել, քննել. նոր մամուլի հիմքը կը լինի նոր մտքեր: Մամուլը, որ կը հասկանայ իր ժամանակակից պահանջները և կ'առաջնորդէ, կը լինի ժամանակակից, նոր: Վրաց առաջին լրագիրը գէմօկրատիական էր. ինչից որ հրաժարուեց «Իվերիան» և քանդեց վրաց մամուլի տրադիցիան, նոր մամուլը պէտք է վերանորոգի այդ տրադիցիան և սրանով անցեալի ու ներկայի կրտսած թելը նորից միացնի: Մէկ խօսքով՝ նոր մամուլը պէտք է միանայ անցեալի հետ, սա պէտք է իւրացնէ մեր հրատարակութիւնների լաւագոյն յատկութիւնները, նա պէտք է որոնէ իր ազբիւրը ազգային գրողների մէջ և այն ժամանակ նա կը դառնայ անցեալի իսկական զաւակը, ներկայի իսկական ուղևորը և ապագայ ունեցող: Վրաց մամուլը ենթարկուեց հետեւեալ փոփոխութիւններին. սկզբում նա իր ընթացքով (ձգտումներով) առաջադիմական էր, հիմունքով պահպանողական («Դրօժբա»), իսկ վերջը նաև ընթացքով (ձգտումներով) և հիմունքով դարձաւ պահպանողական («Իվերիա»). բայց նոր մամուլը ան-

պատճառ պէտք է ընդունի «Դրօէքայի» առաջադիմական ուղղութիւնը և մերժի նրա պահպանողական հիմունքը, այսինքն հին ձևը նոր բովանդակութեամբ, սա է նոր մամուլի ճանապարհը, նրա գաղափարական կողմը. սա իր հիմքը պէտք է գտնի նոր հոսանքի մէջ: Կեանքը բաժանեց հասարակութիւնը երկու մասի՝ մէկը առաջադիմական, որ քաղաքացիական ճանապարհով է ընթանում, երկրորդը յետամնաց, որ մնում է նախնական պայմանների մէջ: Առաջինն է կազմում մեր ազգութեան նոր ժողովուրդը: Այժմ ծագումը այլ ևս նշանակութիւն չունի, բոլորն էլ կազմում են մէկ հասարակութիւն, և վրաց նոր մամուլը պէտք է ծառայի այս հասարակութեան այն մասին, որ քաղաքացիական ասպարէզ է դուրս եկել և կամենում է ժամանակակից միջոցներով (ուսում, վաճառականութիւն, արհեստ, մշակութիւն և այլն) պահպանել իր գոյութիւնը: Նոր մամուլի պարտականութիւնն է այս առաջ ընթացող կարաւանի ճանապարհը հարթել, լուսաւորել և ոչնչացնել ամեն տեսակ խոչընդոտներ: Մի խօսքով՝ մամուլը պէտք է հետզհետէ զարգացնէ առաջադիմող ժողովուրդը, նրան ծանօթացնէ կեանքի պայմաններին հետ, ցածր աստիճանից տանէ մինչև բարձր աստիճանը, կազմակերպի հասկացող զօրք—անա նրա դրօշակը. այս շարժումն բոլորովին դէմօկրատիական է և մամուլն էլ պէտք է լինի դէմօկրատիական:

Այսպիսով նոր մամուլի նպատակն է—առաջնորդել մեր քաղաքացիական զարգացմանը, օգնել ժողովրդին գիտակցաբար մասնակցելու այս զարգացման մէջ. այս է նրա իրական հիմքը և այս նպատակին հասնելու համար անպայման հարկաւոր է անկեղծ քննադատութիւն, նոր միտք, կտրիչ խօսք: Միայն հին երկրի քննադատութեամբ կարելի կը լինի նոր երկիր հիմնել. միայն հին մտքերն ու գաղափարները ոչնչացնելով կարելի կը լինի նոր մտքեր տարածել և այս յօդուածին նպատակն էլ միայն այդ է և ուրիշ ոչինչ, ասում է պ. Ժօրգանիան:

Գ. ՄԻՐԱՆԵԱՆ